

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΑΔΑ – ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΤΣΟΥΚΗ

## ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΥΛΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ ΜΝΗΜΟΝΙΚΟΥΣ ΤΟΠΟΥΣ

Κοινή διαπίστωση είναι ότι τις τελευταίες δεκαετίες εκδηλώνεται μια έκρηξη μνήμης. Καταρχήν ερευνητική και βιβλιογραφική έκρηξη για το πολυδιάστατο φαινόμενο της μνήμης<sup>1</sup>. Το επίκεντρο

---

<sup>1</sup> Αναφέρονται εδώ κάποιες μελέτες περί της μνήμης που άνοιξαν και προώθησαν τον επιστημονικό διάλογο στις επιστήμες που μελετούν την κοινωνία και τον πολιτισμό. Halbwachs, Maurice, *The Collective Memory* [1950], New York and London, Harper and Row 1980, Nora P. (ed), *Les Lieux de la memoire*, Paris, Gallimard 1984-1992, Jacques Le Goff and Pierre Nora, *Constructing the Past. Essays in Historical Methodology*, CUP 1985, L. Passerini, *Fascism in Popular Memory*, 1987, Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge, Cambridge University Press 1989, Joanne Rappaport, *The Politics of Memory: Native Historical Interpretation in the Colombian Andes*, Cambridge, Cambridge University Press 1990, Allesandro Portelli, *The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories*, New York, State University of New York Press 1991, James Fentress και Chris Wickham, *Social Memory*, Oxford 1992, Samuel Raphael, *Theatres of Memory*, vol. 1: *Past and Present in Contemporary Culture*, London Verso 1994, Radstone S. and Hodgkin K. (eds), *Regimes of memory*, London, Routledge Studies in Memory and Narrative 2003.

Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Anna Collard, «Διερευνώντας την 'κοινωνική μνήμη' στον ελλαδικό χώρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 1993, σ. 357-390. Βλ. επίσης Jacques Le Goff, *Ιστορία και μνήμη*, Αθήνα, εκδόσεις Νεφέλη 1998, Ρ. Μπενβενίστε, «Μνήμη και Ιστοριογραφία», στο: Ρ. Μπενβενίστε - Θ. Παραδέλλης (επιμ), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995), Αθήνα, Αλεξάνδρεια 1999, Λ. Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ού αι. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Αθήνα, Νεφέλη 1998, Σταυρίδης Σταύρος (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 2006. Ιδιαίτερο επίσης ενδιαφέρον έχουν οι συνεντεύξεις του Pi-

του ιστορικού - ανθρωπολογικού τουλάχιστον ενδιαφέροντος έχει μετατεθεί σε μια νέα διάσταση του ιστορικού γίνεσθαι: στο πώς τα υποκείμενα συλλαμβάνουν και αναπαριστούν το παρελθόν τους, πώς ανακατασκευάζοντας αυτό είτε συλλογικά, είτε ατομικά διαπραγματεύονται την πολιτισμική τους ταυτότητα στο παρόν<sup>2</sup>. Επισημαίνεται ότι οι τόποι μνήμης που προκαλούν το ερευνητικό ενδιαφέρον μπορεί να είναι οι πιο υλικές εκφάνσεις έως και οι πιο «φαντασιακές» που εδρεύουν στη λαϊκή παράδοση, στο χώρο της λογοτεχνίας, στην αφήγηση και στη μαρτυρία. Από την άλλη η ίδια η μνήμη, ως κοινωνική ή συλλογική μνήμη είναι πανταχού παρούσα υπό τις διάφορες πάλι όψεις και εκφάνσεις της και συμμετέχει με πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαδικασία συγκρότησης των πολιτισμικών ταυτοτήτων. Έτσι όλο και συχνότερα στήνονται τόποι μνήμης, αυξάνονται οι κάθε λογής επέτειοι, διοργανώνονται όλο και περισσότεροι εορτασμοί και σχετικές τελεστικές πράξεις<sup>3</sup>. Ο Pierre Nora σημειώνει ότι αυτό το πυκνό φαινόμενο παραγωγής κάθε λογής μνημονικών τόπων οφείλεται στο γεγονός ότι έχει εξασθενήσει η ζωντανή μνήμη των κοινωνιών μας, αυτή που μεταβιβαζόταν παραδοσιακά μέσα από την οικογένεια και τις τοπικές

---

εργε Nora, “Τόποι μνήμης”, *Ιστορ*, 2005, 14: 179-198, του Ζεράρ Νουαριέλ, “Τρόποι μνήμης”, *Ιστορ*, 2005, 14: 199-200 και της Λουίζα Πασσερίνι, “Τρόποι γραφής”, *Ιστορ*, 2005, 14: 211-223.

<sup>2</sup> Anna Collard, ό.π., Θανοπούλου Μ., «Η συλλογική μνήμη ως στοιχείο της πολιτιστικής ταυτότητας. Η περίπτωση μιας αγροτικής κοινότητας», στο: Κωνσταντοπούλου Χρ., Μαράτου-Αλιπράντη Λ. κ.ά. (επιμ), *Εμείς και οι άλλοι. Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ - Τυπωθήτω 1999, σ. 215-224, Αλεξιάκη Ελευθ., *Ταυτότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα - Βαλκάνια*, Εκδόσεις Δωδώνη 2001, και ειδικότερα τα άρθρα: «Χορός, εθνοτικές ομάδες και συμβολική συγκρότηση της κοινότητας στο Πωγόνι της Ηπείρου» και «Εθνολογικές παρατηρήσεις στα κορμπάνια της ΝΑ Αττικής. Πολιτισμική παράδοση, αστική ανάπτυξη και προσαρμογή». Επίσης βλ. *Επιστημονικό Συμπόσιο, Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, λαογραφία, κοινωνική ανθρωπολογία*, Πρακτικά, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 2003.

<sup>3</sup> Βλ. ενδεικτικά Paul Connerton, *How Societies Remember*, ό.π. Γενικότερα Hobsbawm Eric και Terence Ranger (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, Αθήνα, Θεμέλιο 2004.

συλλογικότητες, τις εθνικές, θρησκευτικές επίσης συλλογικότητες και τις μεγάλες αφηγήσεις τους. Έχουν συρρικνωθεί τα «περιβάλλοντα μνήμης» και έχουν επίσης αλλάξει οι τρόποι με τους οποίους διαμορφώνεται η κοινωνική μνήμη, οι τρόποι που μεταβιβάζεται, ενώ έχουν αλλάξει και οι φορείς της και τα περιεχόμενά της<sup>4</sup>. Από αυτήν την άποψη εμφανίζεται, επαρκώς εξηγήσιμο αυτό το ξέσπασμα της μνήμης στο τέλος του 20<sup>ου</sup> αιώνα, που κατά τον ίδιο ιστορικό, διέσπασε τις συνέχειες, συρρίκνωσε τις μεγάλες αφηγήσεις και οδήγησε τα άτομα και τις συλλογικότητες, τις τοπικές και ευρύτερες κοινωνίες να ζουν σε μια κατάσταση ασυνέχειας και εκκρεμότητας που ισοδυναμεί με κενό στην ταυτότητα. Επιπλέον αυτή η εκρηκτική ανάδειξη μνημονικών τόπων και συλλογικών αναπαραστάσεων του παρελθόντος μπορεί να συνιστά και μιαν αντίδραση στη λογική της αποσιώπησης και της αμνησίας που είχε επιβληθεί για σημαντικές ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές εμπειρίες. Στη χώρα μας ένα ενδεικτικό παράδειγμα συλλογικής λήθης και στη συνέχεια έκρηξης μνήμης συνιστά η δραματική εμπειρία της δεκαετίας του '40 που μόλις μετά το 1980 έγινε αφηγήσιμη<sup>5</sup>. Η αποκαλούμενη συλλογική μνήμη, όπως καταρχήν προσδιορίστηκε από τον Halbwachs<sup>6</sup> δεν είναι ωστόσο ενιαία και

<sup>4</sup> Βλ. Pierre Nora, "Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire", *Representations*, 1989, 26: 7-24.

<sup>5</sup> Βλ. Πολύμερου Βόγλη, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: Μεθοδολογικές προτάσεις», στο: Βαν Μπούσχοτεν Ρ., Βαρβενιώτη Γ., Βουτυρά Ε., Δαλκαβούκης Β., Μπάδα Κ. (επιμ), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο 2008, σ. 61-80. Γενικότερα βλ. και Paloma Aguilar Fernandez, *Μνήμη και λήθη του ισπανικού εμφυλίου*, μτφρ, Σπ. Κακουριώτης - Χάρης Παπαγεωργίου, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2006 και επίσης Τσβετάν Τοντόροφ, *Μνήμη του κακού, πειρασμός του καλού. Στοχασμοί για τον αιώνα που έφυγε*, Αθήνα, Εστία 2003, σ. 252-56.

<sup>6</sup> Halbwachs, Maurice, *The Collective Memory*, ό.π. όπου μεταξύ των άλλων επισημαίνεται ότι η λειτουργία της μνήμης του κάθε ανθρώπου είναι επηρεασμένη από τις διαφορετικές ομάδες στις οποίες συμμετέχει και εξαρτάται από τη θέση του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία. Επίσης κάθε μνήμη ξεκινά από το παρόν και αναδιαπραγματεύεται και αναδιοργανώνει κάθε φορά το παρελθόν. Εισάγει έτσι μια πραγματιστική διάσταση. Τη μελέτη της κοινωνικής ομάδας.

ομοιογενής, παρά την τάση εγκαθίδρυσης μιας κυρίαρχης, εθνικής κατά βάση εκδοχής<sup>7</sup> του παρελθόντος και της παράδοσης. Αντίθετα έχουμε να κάνουμε με δύο τουλάχιστον συλλογικές/κοινωνικές μνήμες: την επίσημη, κυρίαρχη συλλογική μνήμη που διαμορφώνεται από τα «πάνω» (κράτος, εκκλησία, κόμμα κ.λπ.), μεταβιβάζεται και παγιώνεται στο συλλογικό σώμα μέσα από θεσμούς, λόγους, μνημεία και αγάλματα, επιτελεστικές μνημονικές πρακτικές<sup>8</sup> και την ανεπίσημη συλλογική μνήμη, τη μνήμη συνόλων και κοινωνικών ομάδων που έχουν μια κοινή βιωμένη εμπειρία, αλλά δεν έχουν πρόσβαση στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Αυτή η «από τα κάτω συλλογική μνήμη» δημιουργεί συχνά έναν αντίλογο που αμφισβητεί τα ηγεμονικά αφηγήματα της επίσημης μνήμης. Ο Φουκώ την ονόμασε «αντι-μνήμη»<sup>9</sup> και νεώτεροι ερευνητές χωρίς να αναιρούν την ανάπτυξη και την κοινωνική δράση των δύο βασικών μνημών και ειδικότερα «της αντι-μνήμης» επισημαίνουν ότι οι δύο αυτές βασικές συλλογικές μνήμες ενδέχεται να μην είναι στο εσωτερικό τους ομοιογενείς αλλά να εμπεριέχουν μια πολλαπλότητα επί μέρους και συχνά αντιθετικών όψεών τους, οι οποίες όλες, με τον ένα ή άλλο τρόπο, διαμεσολαβούνται ιδεολογικά και πολιτισμικά. Δείχνουν επίσης ότι οι δύο βασικές συλλογικές μνήμες μπορεί και να συνδιαμορφώνονται στη βάση μιας αλληλεπίδρασης, μιας οικειοποίησης ή μετασχηματισμού στοιχείων της άλλης.

---

Σύμφωνα επίσης με τον P. Nora, η συλλογική μνήμη ορίζεται ως «αυτό που μένει από το παρελθόν στο πλαίσιο του βιώματος των ομάδων ή ως αυτό που οι ομάδες δημιουργούν με το παρελθόν τους». Βλ. P. Nora, “Mémoire collective” στο J. Le Goff - P. Chartier - J. Revel (eds.), *L'histoire nouvelle*, Paris, Retz, 1978, 73–106.

<sup>7</sup> Βλ. Ενδεικτικά Hobsbawm Eric και Terence Ranger (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004, Lowenthal David, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge, Cambridge University Press 1988.

<sup>8</sup> Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge, Cambridge University Press 1989.

<sup>9</sup> Michel Foucault, *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, επιμ. D. F. Bouchard, μτφρ. Donald F. Bouchard and Sherry Simon, Ithaca NY, Cornell University Press 1977.

Θα ήθελα να παρουσιάσω μια εκδήλωση της ανεπίσημης συλλογικής μνήμης που έχει τον χαρακτήρα της αντι-μνήμης ή καλύτερα να προσεγγίσω τη σχέση ανάμεσα στις δύο συλλογικές μνήμες ή αμνησίες, εστιάζοντας την προσοχή σε ένα ιστορικό γεγονός που συνέβη στο Αγρίνιο στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής και στις διαφορετικές επισκέψεις της μνήμης και της αμνησίας που δέχθηκε για πάνω από εξήντα χρόνια. Επισημαίνεται ότι το ιστορικό αυτό γεγονός, ως συλλογική αναπαράσταση προσδιορίζει καθοριστικά την κοινωνική μνήμη και ταυτότητα των Αγρινιωτών και των ανθρώπων της ευρύτερης περιοχής. Πρόκειται για την εκτέλεση εκατόν είκοσι ανθρώπων από τους Γερμανούς, μεταξύ αυτών και μιας μόνο γυναίκας και τον απαγχονισμό στην κεντρική πλατεία της πόλης τριών από αυτούς, την ίδια μέρα ξημερώματα της Μεγάλης Παρασκευής. Αυτές οι εκτελέσεις με την έκδοση μάλιστα σχετικής ανακοίνωσης από τον στρατιωτικό διοικητή των Γερμανικών Μονάδων Ηπείρου, αποδόθηκαν σε αντίποινα για την ανατίναξη εκ μέρους ανταρτών του ΕΛΑΣ αμαξοστοιχίας και το θάνατο 12 Γερμανών στρατιωτών. Οι προφορικές πηγές και οι μνήμες μαρτυρούν ωστόσο ότι οι εκτελέσεις ήταν επικείμενες και ότι υπήρξε καθοριστική σε αυτήν την ενέργεια η εμπλοκή των ένοπλων ταγμάτων ασφαλείας<sup>10</sup> και άλλων Ελλήνων συνεργατών. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ένα σημαντικό γεγονός<sup>11</sup> που σημάδεψε από τότε την κοινωνική μνήμη της πόλης, αλλά αυτή η μνήμη και η πολιτισμική ταυτότητα που διαμόρφωσε, δε συμβάδιζε με αυτήν της δημόσιας συλλογικής αμνησίας που επέλεγαν οι τοπι-

---

<sup>10</sup> Γενικότερα για τη δράση των ταγμάτων ασφαλείας στο Αγρίνιο και αλλού βλ. Τάσος Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα τάγματα ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*, Αθήνα, Φιλίστρωρ 2005, σ. 68.

<sup>11</sup> Βλ. Θανάσης Κακογιάννης, *Μνήμες και σελίδες της αντίστασης. Αγρίνιο - Δυτική Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Κωσταράκη, 1997, Θ. Μ. Πολίτης, «Ομαδικές εκτελέσεις και απαγχονισμοί στο Αγρίνιο και την περιοχή του στα 1944», στο: Μπάδα Κωνσταντίνα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Αθήνα, Μεταίχμιο - Δήμος Αγρινίου 2003, σ. 209 -216.

κές/εθνικές εξουσίες. Η έρευνα έδειξε ότι για ένα πολύ μεγάλο διάστημα η επίσημη ιδεολογία είχε επιλέξει τη χειραγωγή της κοινωνικής μνήμης μέσω της λήθης. Δεδομένου ότι η υλική έκφραση της συλλογικής μνήμης προκύπτει στο χώρο, στο δημόσιο κατά βάση χώρο (με τα μνημεία, τα αγάλματα, την αρχιτεκτονική του δόμηση, τις δημόσιες τελετές κ.λπ.) η απουσία αυτής της έκφρασης της συλλογικής μνήμης όχι μόνο δημιουργεί κενά και διαταραχές στην συλλογική ταυτότητα<sup>12</sup> αλλά και με την απουσία της την χειραγωγεί. Αναλυτικότερα ως τη δεκαετία του '80, μία μόνο προσπάθεια απόδοσης μνήμης και δημόσιας τιμής στους εκτελεσθέντες πατριώτες γίνεται, και αυτή συνδέεται με την θητεία του δημάρχου Τάσου Παναγόπουλου (1964-1967). Ο Τάσος Παναγόπουλος είχε δράσει ως αξιωματικός του ΕΛΑΣ και στην περίοδο της δικτατορίας είχε εξορισθεί. Τότε στήθηκε ένα απλό μνημείο στον τόπο της εκτέλεσης (πίσω από την εκκλησία της Αγία Τριάδας) και καθιερώθηκε για λίγο ένα ετήσιο μνημόσυνο.

Τη διαρκή για 40 και πλέον χρόνια στρατηγική της λήθης (με τις διχασμένες, κατακερματισμένες ωστόσο στο εσωτερικό τους μνήμες) η τοπική ηγεσία και οι πολιτικές ιδεολογίες την αντικατέστησαν μόλις μετά από την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, με μια συναινετική ως ένα σημαντικό βαθμό μνήμη. Η δημόσια ιστορική μνήμη και η ταυτότητα μιας καθολικής εθνικής αντίστασης άρχισε να εκφράζεται και να συγκροτείται με την ανάδειξη μνημονικών τόπων, την ανέγερση μνημείων, με τη νέα ονοματοδοσία δρόμων της πόλης, την καθιέρωση επετείων και τελετών. Στα πλαίσια αυτά, ένας επίσημος μνημονικός τόπος για το ιστορικό γεγονός των μαζικών εκτελέσεων συγκροτείται κάπου κοντά στον τόπο των εκτελεσθέντων. Εκεί αναγείρεται το Μνημείο (εικ. 1), τελείται το ετήσιο μνημόσυνο και αποδίδονται τιμές στη μνήμη των αγωνιστών της εθνικής αντίστασης (εικ. 2). Με αίτημα επίσης των συγγενών των απαγχονισμένων, που διατυπώνεται προς τη δη-

<sup>12</sup> Πβ. και J. Le Goff, *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γ. Κουμπουρλής, Αθήνα, Νεφέλη 1998, σ. 89.

μοτική αρχή το 1996, αναγείρεται μόλις το 2004 στην κεντρική πλατεία ένα μνημείο για αυτούς (εικ. 3). Γενικότερα μετά την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, η οποία λειτούργησε ενοποιητικά και νομιμοποιητικά, επικράτησε μια επίσημη συλλογική μνήμη που ηρωοποιούσε τους εκτελεσμένους και μετέτρεπε τον αγώνα τους και τη θυσία τους σε σύμβολο της καθολικής αντίστασης του αγρινιώτικου λαού κατά του κατακτητή. Στη συνέχεια και κυρίως την τελευταία περίοδο, η ιδεολογική και συμβολική διαπάλη για τη διαχείριση, τη χειραγώγηση αυτής της ιστορίας και του χώρου παίρνει πλείστες όσες μορφές, που εξαρτώνται από τους εκάστοτε όρους της κοινωνικής τους εμφάνισης.

Απέναντι στην πρακτική της δημόσιας συλλογική λήθης του γεγονότος και των νοημάτων του, μια ανεπίσημη, θα έλεγα, συλλογική μνήμη «θυμάται» με ένα πλήθος εκδοχών το δραματικό γεγονός και στήνει τους δικούς της μνημονικούς τόπους συγκροτώντας πολλαπλές πολιτισμικές ταυτότητες στο παρόν. Επισημαίνεται ότι και στην προφορική αφήγηση και τη μαρτυρία, ο χώρος, με την αντίληψη του κοινωνικού χώρου, είναι το κατεξοχήν συστατικό πλαίσιο αναφοράς και δράσης της:

*Με, την ημέρα της αγίας, τη Μεγάλη Παρασκευή, το θυμάμαι, ήτανε ένας αδερφός της μαμάς μου, πρώτος ξάδερφός της, συνταγματάρχης -αδερφό τον έλεγε, δεν είχε μανούλα μάλλον- τον είχανε στου Παπαπέτρου, στις αποθήκες εδώ κάτω, κρατούμενους, πάρα πολλούς, φίσκα! Έβρεχε, σήκω, ακούμε το πρωί κρ-κρ-κρ-κρ-κρ, κρ-κρ-παμ-παμ-πιμ-πιμ-πιμ πυροβολισμούς, πραγματική Μεγάλη Παρασκευή. Σηκώνομαι. Μ' λέει η μαμά μου: «Ελένη, σήκω να πάρεις τα ρούχα του θείου σου, παιδί μου, να πας στις φυλακές για ν' αλλάξει». Αυτόν τον είχανε κτυπήσει και κολλή, κολλήσανε τα ρούχα του μαζί με το δέρμα του, το πετσί του όλο εδώ. Και βγήκε κολλημένο στα ρούχα όλο το δέρμα του. Όταν προχώρησα, έκοψα από δω πλατεία Χατζοπούλου στο στενό κάτω να βγω στην Πλατεία, αυτού πού-ναι πεζόδρομος τώρα πούχει γίνει, κοιτάζω, «Αλτ!» Γερμανοί γύρα-γύρα. Δεκατέσσερω χρονών π' θυμάμαι... «Αλτ!» Με το «αλτ» πά-*

γωσα εγώ. «Πού πας;» μούκανε με το νόημα. Λέω «να, εδώ ο θείος κι αυτά». Μ' άνοιζανε μέσα εκεί, μου τάφτιαζανε... «Να, λέω, ρούχα να αλλάζει κι αυτά ο θείος». Τούκανα έτσι που 'τανε [μια κίνηση που περιγράφει την κατάσταση του θείου]. Μ' αφήσανε, πέρασα. Μόλις πέρασα κι έφτασα στην πλατεία Μπέλλου, ο, ο Πάνος, ο **Πάνος ο Σαλάκος** ήταν κρεμασμένος εδώ στο Ματραλή απέναντι. Τους είχανε σακούλες, ένας αυτός. Πήγα με μια φίλη μου εκεί πέρα και θυμάμαι τη Μαίρη του Δηματά [αναστενάζει]. Ήταν γείτονες. Προχωράμε προς τα πέρα και ήταν ο **Αναστασιάδης**. Διευθυντής στην Αγροτική Τράπεζα. Κι αυτός. Και τα χεράκια τους πίσω. Τους πήραν νύχτα. Και ο Σαλάκος ήταν εδώ. Πού είναι τώρα το συντριβανάκι που ήταν κάποτε ένα περίπτερο; Στη γωνία, εκεί πέρα. Και τον **Πάνο τον Σούλο**, ένα αδερφό είχαν, τα κορίτσα αυτά ήταν τρεις αδερφούλες, τον αναγνωρίσανε απ' τις κάλτσες. Σκώθηκαν το πρωί για να πάνε στη φυλακή να τους πάνε ρούχα να αλλάξουνε και τον είδαν κρεμασμένον και τον γνωρίσαν απ' τις κάλτσες, που τις φορούσε το παλικάρι. Ένα παλικάρι! Δεν είχαν άλλον. Ε, τότεε τους αφήσανε κρεμασμένους όλη την ημέρα. Τι θέλεις εσύ τώρα; Καταλαβαίνεις τι έγινε στο Αγρίνιο; Απ' τη μια μεριά η καμπάνα. Δεν τους έφτασε αυτό, πάνε κι ανοίγουνε τις φυλακές και παίρνουνε **120 άτομα** και πήγαν και τα **σκοτώσανε στην Αγία Τριάδα** κείνη την ημέρα! Το αίμα κόχλαζε απ' έξω. Ολοζώντανοι ο κόσμος φώναζαν: «Μη! Σώστε μας! Σώστε μας!» ( ΕΠΠΙ αριθμ. συνέντ. 121)<sup>13</sup>.

<sup>13</sup> Οι προαναφερόμενες προφορικές αφηγήσεις-μνήμες προέρχονται από ερευνητικό πρόγραμμα που εκπονήθηκε με την ευθύνη της Κωνσταντίνας Μπάδα και με θέμα: “Η συλλογική/κοινωνική μνήμη ενός επαρχιακού αστικού κέντρου του καπνού: το Αγρίνιο και η αγροτική του περιφέρεια στον 20ό αιώνα”, Ερευνητικό Πρόγραμμα, χρηματοδοτούμενο από το Υπουργείο Πολιτισμού 2002-2004, Επιτροπή Ερευνών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Για την θεωρία και την μέθοδο της προφορικής ιστορίας, της προσέγγισης της υποκειμενικότητας ως ιστορικής και ανθρωπολογικής έννοιας βλ. συνοπτικά Thompson Paul, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, μτφρ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν - Ν. Ποταμιάνος, Επιμέλεια Κ. Μπάδα - Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Αθήνα, Πλέθρον 2002, Langness L. - G. Grank, *Lives. An Anthropological approach to biography*, California 1985, Jan Vansina, *Oral Tradition: A Study in Historical Methodology*, Λονδίνο 1965 τροποποιημένη επανέκδοση με τίτλο



...Το ζήσαμε, αυτό το γεγονός το ζήσαμε... πάρα πολύ, γιατί ήμασταν εκεί κοντά. Ήτανε οι φυλακές κοντά, πήραν τους εκατόν είκοσι, Μεγάλη Παρασκευή και τους ακούγαμε -το σπίτι μας, δεν ήταν τώρα τα σπίτια που υπάρχουν κι ήτανε χωράφι, στάρι- και είχαν ανοίξει το λάκκο, οι ίδιοι είχαν ανοίξει το λάκκο τον μεγάλο, και τους βάναν και τους γαζώνανε, κρακ, κρακ, κρακ. Πίσω απ'την Αγία Τριάδα που ήταν χωράφ', τότε. Έριξαν μετά και μια σκόνη από πάνω κι έβαλαν φωτιά και μαύρισε ο τόπος απ' τα καμένα κορμιά... Το χωράφ' έμεινε χέρσο για κανά δυο-τρία χρόνια. Και που να δεις παιδάκι μου πούρθε μετά ο... ο τρισκατάρατος το αγόρασε για μια δραχμή, γιατί κανείς δεν τόθελε και τόκανε καπνοχώραφο. Ήρθε και μούπε, έλα να με βοηθήσεις στο φύτεμα. Δεν ήθελα να πάω, τούπα, μωρέ Σπύρο, καπνό εκεί που τρίζουν τα κόκαλλα τόσων, δεν το θέλει ούτε ο θεός αυτό. Αλλά να κατ' η ντροπή, κατ' που ταν γείτονας πήγα... Τι ήταν αυτό; Δεν πρόλαβα να βάλω το σουβλί μέσα στ' γη κα να φτέψου πέντε κλωνιά, αισθάνθηκα δυσφορία, το χόμα κατ' είχε το χόμα, κατ' αλλοιώτικ, φούσκωσα, γέμισι το κορμί μ' φουλτάκις κι έχασα το φως μ' έπεσα κάτ' εκεί... Πήγα να πεθάνω. Νοσοκομείο μετά και τέτοια. Καλά να πάθω. Δεν ζαναπάτσα... Βάζεις μωρέ καπνό στο χόμα πούπεσαν άδικα τόσοι άνθρωποι; Είναι κατάρα, είναι ιεροσυλία... Δεξιός ήταν αυτός κι εμείς από κοντά ήμασταν αλλά τέτοιο πράμα να κάνουμε στου τόπου αυτόνε; (ΕΠΠΙ αριθμ. συνέντ. 70).

Οι παραπάνω ενδεικτικές αφηγήσεις/μαρτυρίες ενεργοποιούν επιλεκτικά ένα παρελθόν που ζωντανεύει το δραματικό γεγονός, μέσα από αναφορές στον κοινωνικό χώρο, στον αξιακό κώδικα, στη βιωμένη εμπειρία. Η πλατεία, οι δρόμοι, το χωράφι που έγινε τόπος εκτέλεσης και ταφής, τα σπίτια που άκουγαν τον τρομακτικό ήχο των όπλων και τον ήχο των σωμάτων που έπεφταν, η εκκλησία, το ξέθαμα των νεκρών, η κριτική αναφορά και απόδοση ευθύνης

---

*Oral Tradition as History*, 1985). Tonkin E., *Narrating our pasts: The social construction of oral history*, Cambridge Univ. Press 1992, και γενικότερα Perks Rob. - Thomson Alistair, *The oral history reader*, London, Routledge 1998.

στην απόφαση του δεξιού γείτονα να πάρει τον τόπο και τον κάνει καπνοχώρο. Η ηθική και η επερχόμενη για τον ιερόσυλο τιμωρία συνιστούν ικανά στοιχεία να αντισταθούν στην λογική της αποσιώπησης και της λήθης. Συνιστά δε ένα παράδειγμα που ενισχύει την άποψη του Foucault περί της ενεργοποίησης της μνήμης ως αντίστασης (counter memory) στην επίσημη εντολή της λήθης ή της επιλεγμένης μορφής μνήμης. Εδώ τα δρώοντα κοινωνικά υποκείμενα εμφανίζονται να καθιστούν, με τους δικούς τους όρους, υπαρκτή την κοινωνική μνήμη επειδή αυτή έχει νόημα για την ομάδα που ανήκουν. Να αναπτύσσουν ειδικότερα άλλους τόπους και πεδία μνήμης που αντιπαρατίθενται στην απουσία επίσημων μνημειακών χώρων ή στα νοήματα που εκπέμπουν όταν υπάρχουν.

Έναν άλλο μνημονικό τόπο συνιστά η λαϊκή ποίηση. Παραθέτω ενδεικτικά ένα δημοτικό τραγούδι που τραγουδιόταν<sup>14</sup> από τις μανάδες και τους πατεράδες πάνω σε ρυθμούς άλλων αντιστασιακών τραγουδιών<sup>15</sup>.

*« Πλατεία Μπέλλου δεν περνώ, γιατί είναι οι κρεμάλες,  
τους τρεις συντρόφους κρέμασαν οι γερμανοτσολιάδες  
Όταν τους πρωτοτιάσανε τους πήγαν στα σχολεία κ.λπ...*

Με αφορμή αυτή την πρώτη προσέγγιση των σημασιών της παρουσίας ή της απουσίας των δημόσιων μνημείων/αγαλμάτων και την προσέγγισή τους ως μνημονικών τόπων, ενέταξα στο μεταπτυχιακό μου μάθημα που έχει ως θέμα: «Συλλογική μνήμη και πολιτισμικές ταυτότητες» του ακαδημαϊκού έτους 2006-07 και διεξάγεται στα πλαίσια του μεταπτυχιακού διατομεακού προγράμματος

<sup>14</sup> Βλ. Δημήτρη Πιστικού, «Η μεγάλη Παρασκευή του 1944 στο Αγρίνιο, οι Αιτωλοί Ποιητές και ο Γιάννης Ρίτσος», Ομιλία, στο Αγρίνιο το 2001, *Παρουσία*, 16 (2001), όπου και η μαρτυρία του ότι άκουγε τη μητέρα του να το τραγουδά.

<sup>15</sup> Πβ. για αντίστοιχες λειτουργίες και δράσεις Alessandro Portelli, *The death of Luigi Trastulli and other stories. Form and meaning in oral history*, State University of New York Press 1991.

σπουδών του Τμήματος Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, με αντικείμενο Ιστορία: Κοινωνία-Λαϊκός Πολιτισμός, και την επί μέρους θεματική της υλικής υπόστασης-έκφρασης της συλλογικής μνήμης. Η γενική θεματική και βασική προβληματική του Σεμιναρίου είναι η προσέγγιση των μορφών και των σημασιών της συλλογικής/κοινωνικής μνήμης και πώς και κατά πόσο αυτή προσανατολίζει προς τη μελέτη ζητημάτων συνέχειας και ταυτότητας. Πώς τα δρώντα υποκείμενα δίνουν, με προσαρμογές στις εκάστοτε συνθήκες, περιεχόμενα και σημασίες στην παράδοση και τη μνήμη, συγκροτούν διά αυτών πολιτισμικές ταυτότητες, συνιστούν και ερμηνεύουν την καθημερινότητα και την κοινωνική αλλαγή. Για την κατανόηση των τρόπων συγκρότησης και παγίωσης της συλλογικής μνήμης ήταν αναγκαία η μελέτη της σχέσης μνήμης και χώρου και προς αυτήν την κατεύθυνση δόθηκε προσοχή. Αναλυτικότερα τονίστηκε ότι ο χώρος ως υλική πραγματικότητα που διαρκεί στο χρόνο έχει ιδιαίτερη σημασία για την παγίωση της μνήμης καθώς στηρίζει και διαιώνίζει τη μνήμη των μελών μιας κοινότητας και αποτελεί ένα ακόμα πλαίσιο αναφοράς. Συνιστά επίσης τον ορατό δεσμό του παρόντος με το παρελθόν. Άλλωστε αν δεχτούμε ότι η μνήμη αποτελεί ατομική υπόθεση τότε σίγουρα μπορούμε να πούμε ότι αυτό που μοιράζονται οι άνθρωποι είναι η μορφή της υλικής υπόστασης της μνήμης και το κοινωνικά υπαγόμενο νόημα που αυτή εκπέμπει. Στο σημείο αυτό συζητήθηκαν ορισμένες πτυχές, όπως π.χ. η σημασία του χώρου ως κοινωνικού πλαισίου της συλλογικής ή κοινωνικής μνήμης, οι βασικές αντιλήψεις και προσλήψεις του χώρου και του χρόνου (π.χ. μνημειοποιημένος χώρος έναντι του κοινωνικού χώρου<sup>16</sup>) και τί αυτές

---

<sup>16</sup> Η αντίληψη του μνημειοποιημένου χώρου, συνδέεται με την επίσημη εθνική κουλτούρα και ιδεολογία και συμβάλλει στην ανάπτυξη και την παγίωση μιας εθνικής συλλογικής μνήμης και ταυτότητας. Η αντίληψη αντίθετα του κοινωνικού χώρου συνδέεται με τις ανεπίσημες-λαϊκές κουλτούρες, όπως π.χ. είναι αυτή της κοινωνικής ομάδας των Αναφωτών μεταναστών στην Αθήνα. Είναι δε προϊόν πραγματικοτήτων με διαφορετικές, αντίπαλες ενδεχόμενα ιστορικές και κοινωνικές καταβολές. Για τις βασικές αντιλήψεις του χώρου (μνημειοποιημένος

και ποιούς, ως συλλογικές αναπαραστάσεις εξυπηρετούν. Στη συνέχεια ανατέθηκε στους μεταπτυχιακούς φοιτητές του έτους 2006-2007 να εκπονήσουν την προγραμματισμένη για το μάθημα εργασία τους, έχοντας ως κοινό θέμα την καταγραφή και την προσέγγιση του πληθυσμού των αγαλμάτων και των μνημείων μιας πόλης ή μιας περιοχής ως επίσημων και ανεπίσημων μνημονικών τόπων, τις μεταβαλλόμενες επίσης νοηματοδοτήσεις τους και υποστάσεις τους. Ο στόχος της έρευνας, που συνεχίζεται, είναι να διερευνηθεί κατά πόσο τα ελληνικά δημόσια μνημεία και αγάλματα συγκροτούν και παγιώνουν μονοδιάστατα μια μόνο συλλογική μνήμη, την επίσημη εθνική μνήμη και ταυτότητα (όπως έδειξε ο P. Nora για τη Γαλλία στο θεμελιώδες έργο του για τους μνημονικούς τόπους<sup>17</sup>, ή συνιστούν επίσης δυναμικά πεδία δράσης και άλλων, ανεπίσημων συλλογικών μνημών και πολιτισμικών ταυτοτήτων.

Σε δεκαπέντε περίπου τόπους έγινε εθνογραφική καταγραφή και αποτύπωση των μνημείων και των αγαλμάτων<sup>18</sup> και πρώτη αν-

---

χώρος/κοινωνικός χώρος) βλ. M. Herzfeld, *A place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town*, Princeton, Princeton University Press 1991, Ρωξάνη Κουταντζόγλου, *Στη σκιά του ιερού βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα 1999. Οι προαναφερόμενες έρευνες δείχνουν ότι τα δρώντα υποκείμενα ακουμπώντας σε αυτήν την αντίληψη του βιωμένου κοινωνικού χώρου, στήνουν τους δικούς τους τόπους μνήμης, αντιπαράθετον ή δίνουν άλλα νοήματα και σημασίες, άλλες χρήσεις και λειτουργίες από αυτές που έχει αποδώσει η επίσημη κουλτούρα και ιδεολογία, μετατρέποντας, ακόμα και τον μνημειοποιημένο χώρο, σε οικείο μνημονικό τόπο, σε πεδίο και πλαίσιο συγκρότησης και παγίωσης της δικής τους ανεπίσημης συλλογικής μνήμης.

<sup>17</sup> Nora P. (ed), *Les lieux de la memoire*, Paris, Gallimard 1984-1992.

<sup>18</sup> Αναλυτικότερα και κάτω από τον γενικό τίτλο : «Πολιτικές της μνήμης: Τα μνημεία ως όψεις καταγραφής της ιστορικής και κοινωνικής μνήμης» καταγράφηκαν και χαρτογραφήθηκαν δράσεις και λειτουργίες των τόπων μνήμης: του Αγρινίου (Αθανασοπούλου Αλεξάνδρα), της Κέρκυρας (Αλεβιζάκης Νίκος), του Βόιου Κοζάνης (Αντωνιάδου Αριάδνη), της Κρυσπηγής Πρέβεζας (Γιώτη Σταματία), του Δήμου Θερμαϊκού Θεσσαλονίκης (Ζέρβας Σπύρος), της Λαμίας (Καρβέλης Κωνσταντίνος και Καραστάθη Μαρία), των Ιωαννίνων (Κιτσάκη Γεωργία), της Κόνιτσας (Κούρος Θεόδωρος), του Δήμου Ηλιούπολης Αττικής (Ματσούκη Ευαγγελία), της Πρέβεζας (Μπέλλου Ευγενία), των προσφύγων της

θρωπολογική ανάλυση του υλικού. Προέκυψαν κατά τη γνώμη μου ενδιαφέροντα στοιχεία και γι' αυτό στις προθέσεις μου είναι να συνεχίσω το project και την επόμενη χρονιά με άλλους φοιτητές και άλλους τόπους, έχοντας ως απώτερο στόχο να προκύψει σταδιακά η συνολική καταγραφή και χαρτογράφηση των μνημείων και των αγαλμάτων και η όσο το δυνατόν πληρέστερη, διεπιστημονική θα ευχόμουν προσέγγισή τους.

Ήδη από τις πρώτες προσεγγίσεις διαπιστώθηκε ότι τα μνημεία και τα ηρώα δίνουν σχήμα σε μια συγκεκριμένη αντίληψη του παρελθόντος που ακολουθεί συνήθως την εθνική ιστορία και ενισχύουν την κυρίαρχη συλλογική μνήμη, την παγιωμένη επίσης άποψη που αυτή δομεί για το παρελθόν. Ωστόσο διαπιστώθηκε επίσης ότι το εθνικό αφήγημα στις τοπικές κοινωνίες συνδιαλέγεται, με την τοπική και κοινωνική μνήμη τους και την ταυτότητά τους. Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις βρίσκει την τελευταία αντιπαραθετική και πάντως διαφοροποιημένη από αυτήν που συνιστούν τα μεγάλα εθνοκεντρικά ή άλλα κυρίαρχα αφηγήματα. Σε κάθε περίπτωση, αναδεικνύονται μνημονικοί τόποι ως πεδία δράσης που συμμετέχουν σε μια διαπάλη συμβόλων ταυτότητας, ταυτότητας άλλοτε προσφυγικής, άλλοτε εθνοτοπικής (π.χ. Ηλιούπολη)<sup>19</sup>, άλλοτε ιδεολογικής (Κόνιτσα), άλλοτε συμπληρωματικά εθνικής κ.λπ.

Ενδεικτικά η Ευαγγελία Ματσούκη, μεταπτυχιακή φοιτήτρια, θα παρουσιάσει στη συνέχεια τα στοιχεία και τις πρώτες διαπιστώσεις της έρευνας που πραγματοποίησε στον Δήμο Ηλιούπολης Αττικής.

---

Ανατολής Ιωαννίνων (Μποτωνάκη Νίκη), του Μεσολογγίου (Σταθόπουλος Γεώργιος), του Δήμου Μπιζανίου (Σταύρου Ελευθερία).

<sup>19</sup> Για την ιστορία της Ηλιούπολης, για τους εθνοτοπικούς και άλλους συλλόγους της, όπως και για το ρόλο τους στην οργάνωση της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής βλ. Γ. Βοζίκια, *Η συνοικία της Αγίας Μαρίνας στην Ηλιούπολη και το πανηγύρι της. Η καθημερινή ζωή και ταυτότητα της πόλης*, Αθήνα 2009, Δήμος Ηλιούπολης, σ. 176-194. Για τη βιβλιογραφία, τη σχετική με τους τοπικούς συλλόγους βλ. επίσης σ. 178, σημ. 359.

Εισαγωγικά ή ίδια επισημαίνει ότι ένα μνημείο δέχεται πολλές αναγνώσεις από τους κατοίκους της πόλης, τους επισκέπτες, τους περαστικούς ακόμα και από τους συντελεστές του. Μολονότι το μνημείο στέκει αθόρυβα στη θέση του «πέμπει» μηνύματα μέσω κωδίκων, που οι αποδέκτες τα προσλαμβάνουν ανάλογα με το οικονομικό, μορφωτικό, κοινωνικό, πολιτισμικό προφίλ τους. Οι κώδικες είναι ένα κανονιστικό σύστημα σημείων, τους κανόνες και τις συμβάσεις του οποίου συμμερίζονται τα μέλη ενός πολιτισμικού συνόλου και το οποίο χρησιμοποιείται για να δημιουργήσει και να διασώσει σημασίες εν ονόματι αυτού του συνόλου<sup>20</sup>. Τα μνημεία κωδικοποιούνται καθώς (σε πρώτο επίπεδο) αναφέρονται σε ιστορικά γεγονότα ή πρόσωπα με αξιόλογη δράση και ρόλους. Η μορφή των αναπαριστάμενων προσώπων, η στάση του σώματος, η έκφραση, οι χειρονομίες, η ένδυσή τους αποτυπώνουν την πραγματικότητα μιας συγκεκριμένης εποχής. Το υλικό κατασκευής του μνημείου, το ύψος, η ύπαρξη ή όχι βάθρου, το μέγεθός του, ο φωτισμός μεταδίδουν τους συμβατικούς κώδικες αναπαράστασης που συντελείται σε δεύτερο επίπεδο κωδικοποίησης. Τέλος, η πρόσληψη του αναπαριστάμενου γεγονότος ή προσώπου από τα άτομα εξαρτάται από τις χρονικές συγκυρίες, από τις επιδιώξεις τους, από την ιδεολογία τους κ.λπ.

Βέβαια, μεταξύ μνημείου, που «πέμπει» το μήνυμα και ατόμου, που το δέχεται μεσολαμβάν πολλοί παράγοντες που γεννούν το «θόρυβο» στην επικοινωνία. Ο «θόρυβος» της επικοινωνίας εντείνεται από όλους εκείνους τους παράγοντες που δυσχεραίνουν και εμποδίζουν την άμεση πρόσληψη του μηνύματος, όπως η έκταση και ο τρόπος συγκρότησης του χώρου, οι φωτεινές διαφημιστικές επιγραφές, η κίνηση των οχημάτων στους γύρω δρόμους, οι χώροι πράσινου, η ύπαρξη χώρων αναψυχής κ.λπ.

---

<sup>20</sup> Τζον Φισκ, *Η ανατομία του τηλεοπτικού λόγου*, εκδόσεις Δρομέας, Αθήνα 2000, σ. 16.

## Διαπιστώσεις για τα μνημεία της Ηλιούπολης

### Α. Εθνοτοπικοί σύλλογοι

Ο Δήμος Ηλιούπολης Αττικής, περιοχή της έρευνας, κατοικήθηκε, κυρίως μεταπολεμικά, από εσωτερικούς μετανάστες. Στην Ηλιούπολη τα περισσότερα μνημεία έχουν ανεγερθεί από εθνοτοπικές ομάδες, όπως η προτομή Άγγ. Σικελιανού (εικ. 4), του Θ. Κολοκοτρώνη, το άγαλμα Γ. Καραϊσκάκη, το άγαλμα της Ηπειρώτισσας Γυναίκας (εικ. 5) κ.ά. Καθώς η εσωτερική μετανάστευση κλόνησε σε μεγάλο βαθμό τη σχέση των ατόμων με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον τους, όπου όλοι γνώριζαν και γνωρίζονταν, άκουγαν και μάθαιναν για τη συνεισφορά του καθενός, στην πόλη πλέον αναζητούν σύνδεση της περιοχής προέλευσης με την καινούρια περιοχή εγκατάστασης. Με την τοποθέτηση των μνημείων οι εθνοτοπικοί σύλλογοι<sup>21</sup> καταθέτουν την ταυτότητά τους, γίνονται αναγνωρίσιμοι από το κοινωνικό σύνολο δίνοντας με αυτόν τον τρόπο το παρόν στο μωσαϊκό των «μικρών πατρίδων» που σχηματίζεται βαθμιαία στην πόλη, καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα της κοινωνικής ζωής: ήρωες της Ανεξαρτησίας, στρατηγοί, πολιτικοί, λογοτέχνες. Η κατάθεση στεφάνων από άλλους συλλόγους στο μνημείο ερμηνεύεται ως αποδοχή τους<sup>22</sup> από την τοπική κοινωνία. Η ανάγκη των εθνοτοπικών ομάδων να δηλώσουν την παρουσία τους, μέσω μνημείων αναφοράς στον τόπο καταγωγής τους, αποτέλεσε συχνά κίνητρο και αιτία σύστασης των συλλόγων αυτών. Η

---

<sup>21</sup> Πβ. Γεώργιος Βοζίκας, *ό.π.*, σ. 184-185, όπου μεταξύ των άλλων επισημαίνεται ότι τα μνημεία και τα αγάλματα της Ηλιούπολης σημειοδοτούν αναγνωρίσιμες και σεβαστές εθνοτοπικές ταυτότητες. Φωτογραφική αποτύπωση των μνημείων έχει κάνει η Μάντυ Αλμπάνη, «Η Ηλιούπολη και τα ιερά τέρατα (σημειώσεις για τα δημόσια μνημεία ενός αθηναϊκού προαστίου)», στο: Νίκος Καρέζος - Παύλος Λέφας (επιμ.), *Χωρίς όρια. Οι αχανείς εκτάσεις των αθηναϊκών προαστίων*, Αθήνα, Futura 2003, σ. 219-226.

<sup>22</sup> Βλ. Γεώργιος Βοζίκας, *ό.π.*, σ. 184-185, όπου και η διαπίστωση ότι τα μνημεία και τα αγάλματα της Ηλιούπολης σημειοδοτούν αναγνωρίσιμες και σεβαστές εθνοτοπικές ταυτότητες.

τοποθέτηση μνημείου<sup>23</sup> ενός συλλόγου έγινε συχνά παράδειγμα για τους υπόλοιπους συλλόγους.

Σύμφωνα με τους πληροφορητές μας ο τόπος καταγωγής μελών της δημοτικής αρχής ήταν αιτία προσέγγισή τους από αντίστοιχους εθνοτοπικούς συλλόγους, με στόχο την ανέγερση μνημείων με θέμα που να προβάλλει τον τόπο καταγωγής. Αν και από τις συνεντεύξεις προκύπτει η επιθυμία ανέγερσης μαρμάρινου αγάλματος και όχι μπρούντζινης προτομής, όπως επί τω πλείστον συνέβη, ώστε στην τιμώμενη προσωπικότητα να είχε αποδοθεί μεγαλύτερη τιμή, εντούτοις τονίζουν πως μέλημά τους την περίοδο δημιουργίας του μνημείου ήταν να καταστεί σαφής η παρουσία της εθνοτοπικής ομάδας στα δρώμενα της πόλης, χωρίς επιπλέον αργοπορία και μεγαλύτερες χρηματικές ανάγκες.

## B. Η διεκδίκηση του κέντρου

Στην Ηλιούπολη, παρατηρούμε πως τα αγάλματα και οι προτομές είναι στημένα σε κεντρικά σημεία της πόλης. Ο χώρος της κεντρικής πλατείας διεκδικείται από το σύνολο των συλλόγων, καθώς το κέντρο, η καρδιά της πόλης είναι δείκτης δημοκρατίας<sup>24</sup>, προσφέρει αναγνωρισιμότητα και προβολή στους συλλόγους, γίνεται όχημα συσπείρωσης νέων μελών αλλά ταυτόχρονα κρύβει τάσεις εξουσίας και επιβολής των ομάδων, εγωκεντρισμού των ηγεσιών και των μελών τους. Παλιός δήμαρχος της Ηλιούπολης τόνισε κατηγορηματικά στη συνομιλία μας: *«Την κρατήσαμε, όλοι τη ζητούσαν (την πλατεία). Η πλατεία πρέπει να μείνει για όλους, να εκφράζει όλους!»*.

---

<sup>23</sup> Για τα μνημεία της Ηλιούπολης βλ. Μάντυ Αλμπάνη, «Η Ηλιούπολη και τα ιερά τέρατα (σημειώσεις για τα δημόσια μνημεία ενός αθηναϊκού προαστίου)», στο: Νίκος Καρέζος - Παύλος Λέφας (επιμ.), ό.π., σ. 219-226.

<sup>24</sup> Πβ. Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, εκδόσεις Οδυσσέας, σ. 27.



## Γ. Θεματολογία των μνημείων

Τα θέματα που κυριαρχούν προάγουν και ενισχύουν καταρχήν την εθνική μνήμη. Άλλοτε τα μνημεία είναι αφιερωμένα σε ήρωες της Επανάστασης του 1821 (προτομή Θ. Κολοκοτρώνη, ναύαρχου Θεοφυλακτόπουλου, άγαλμα Γ. Καραϊσκάκη), στην Εθνική Αντίσταση κατά της φασιστικής και ναζιστικής κατοχής (αγάλματα Εθνικής Αντίστασης (εικ. 6), άγαλμα Ηρώς Κωνσταντοπούλου), σε μαχητές των κοινωνικών αγώνων (άγαλμα Γρ. Λαμπράκη), ή σε ιδανικά (άγαλμα της Ειρήνης) δίνοντας τη συνέχεια μιας ιστορικής πορείας. Από την πόλη δεν απουσιάζει το κενοτάφιο των ηρώων (Μνημείο Άγνωστου Στρατιώτη), με ανάγλυφη παράσταση αρχαίων πολεμιστών, που συνδράμει με την παρουσία του στην ανάπτυξη της ιδέας του έθνους. Οι Σύλλογοι προβάλλουν μια ιδιότυπη «ελληνικότητα» μέσω των ανεγειρόμενων μνημείων. Χαρακτηριστικά, οι συνομιλητές αναφέρουν: «...ζητήσαμε (ο Κολοκοτρώνης) να φορά φέσι και όχι περικεφαλαία. Στη Ζάκυνθο, όταν ήταν, τη φόρεσε μόνο».

## Δ. Σχέση θεματολογίας μνημείων και Δημοτικής Αρχής

Η Ηλιούπολη είναι ένας Δήμος που έχει γνωρίσει μακρές περιόδους θητείας δημοτικών παρατάξεων. Εξετάζοντας, λοιπόν, τα μνημεία από τη σκοπιά αυτή, καθώς και τη χρονική περίοδο δημιουργίας του έργου, διαπιστώνουμε πως η δημοτική αρχή επιδρά στη θεματολογία των μνημείων. Από τα στοιχεία της έρευνας προκύπτει πως μέχρι τη μεταπολίτευση επιλέγησαν θέματα τα οποία συνδράμουν στη συνέχεια του ελληνικού έθνους (μνημείο Άγνωστου Στρατιώτη, άγαλμα Γ. Καραϊσκάκη, μνημείο Αεροπορίας). Επί ηγεσίας στο Δήμο, προερχόμενης από τον αριστερό χώρο (1978-1990) πρυτάνευσε η Εθνική Αντίσταση (άγαλμα Ηρώς Κωνσταντοπούλου [εικ. 7]) ή ιδανικά (άγαλμα Ειρήνης), επί ηγεσίας προερχόμενης από τον κεντρώο χώρο (1990-2006) αντλήθη-

καν θέματα τόσο εθνικής μνήμης (άγαλμα Εθνικής Αντίστασης) όσο και ελεύθερης θεματολογίας όπως η σύνθεση «Σκάλα Απογείωσης», το άγαλμα Ιέρειας κ.ά.

Η δημοτική αρχή συχνά χρησιμοποιεί τα μνημεία ως προβολή του έργου της, καθορίζοντας το χρόνο αποκαλυπτηρίων, ώστε να συμπέσει με προεκλογική περίοδο ή τοποθετώντας επεξηγηματικές πλάκες, που αποτελούν με τη σειρά τους νέα μνημεία. Το άγαλμα της Εθνικής Αντίστασης, στην κεντρική πλατεία, συνοδεύεται από επεξηγηματική στήλη που αποτελεί ένα ακόμη μνημείο, αναφερόμενη στο χρόνο ολοκλήρωσης και τοποθέτησης του έργου όπως και στην ηγεσία της δημοτικής αρχής. Συνομιλήτριά μας απέκλεισε κατηγορηματικά τη σύνδεση των μνημείων με προεκλογικές περιόδους, εντούτοις τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Καβάφη είκοσι μέρες πριν από τις δημοτικές εκλογές του 2006 έρχονται σε πλήρη αντίθεση με αυτό.

#### Ε. Σχέση θεματολογίας και επαγγελματικής θέσης μελών των συλλόγων

Η επαγγελματική θέση των ατόμων που δραστηριοποιούνται στους συλλόγους επηρεάζει τη θεματολογία των μνημείων, που στήνονται. Η διαμόρφωση της πλατείας, στην οποία στήθηκε το πρώτο μνημείο της Ηλιούπολης (Μνημείο της Αεροπορίας) έγινε χάρη στις επαγγελματικές γνωριμίες του προέδρου του συλλόγου, που είχε την πρωτοβουλία. Άλλωστε σύμφωνα με τον Max Weber κάθε κοινωνική πράξη εμπεριέχει την έννοια του συμφέροντος, και εδώ το συμφέρον παρουσιάζεται με έντονα πλουραλιστικές τάσεις: σύσφιξη επαγγελματικών σχέσεων, προβολή δραστηριότητας ατόμων μέσω συλλόγου, διαμόρφωση του χώρου γειτονιάς του συλλόγου. Από τις συνομιλίες προκύπτει πως η επαγγελματική ομάδα των δασκάλων δραστηριοποιήθηκε έντονα στους εθνοτοπικούς συλλόγους, πρωτοστάτησε στην ίδρυσή τους και στην ανέγερση

μνημείων (άγαλμα της Ηπειρώτισσας Γυναίκας, προτομή του Θ. Κολοκοτρώνη).

#### Στ. Ρόλοι ατόμων

Η προσωπικότητα δημοτών-μελών συλλόγων, η σχέση τους με την πόλη και ο τρόπος που αντιμετώπισαν την εξέλιξη της επέδρασε στην τοποθέτηση μνημείων. Η πολυσχιδής δράση προσώπων σε συλλόγους, κυρίως από τον πολιτικό χώρο της Αριστεράς τη δεκαετία του 1980, καθιστά συχνά δυσδιάκριτη την πηγή ανάληψης πρωτοβουλίας ανέγερσης των μνημείων. Άτομα που δραστηριοποιούνταν σε πολλούς συλλόγους και οργανώσεις αναφέρονται σε συλλογικότητες και σε ενέργειες άρρηκτα δεμένες με τους λαϊκούς αγώνες και τις κινητοποιήσεις της περιόδου ανέγερσης. Στη μνήμη τους η δράση και τα γεγονότα μετατοπίζονται σε αυτό που οι ίδιοι θεωρούν σημαντικότερο και του προσδίδουν μεγαλύτερη σημασία<sup>25</sup>.

#### Ζ. Λύση πρακτικών ζητημάτων και ανέγερση μνημείων

Οι ανάγκες μιας ολοένα διογκούμενης σε πληθυσμό πόλης αποτέλεσε μια ακόμη αιτία ανέγερσης μνημείων. Προβλήματα κατά την τέλεση εορτασμού των εθνικών επετείων καθόρισαν τη διαμόρφωση πλατείας και την αφιέρωση κενοτάφιου στους πεσόντες μαχητές. Εξάλλου, η ανάγκη ευπρεπισμού της πόλης οδήγησε τους πρώτους οικιστές να διαμορφώσουν ένα λοφίσκο σε πλατεία και να ανεγείρουν το πρώτο μνημείο, όπως ήδη σημειώσαμε.

---

<sup>25</sup> Alessandro Portelli, ό.π.

## Η. Επέτειοι - Χορηγία

Συχνά τα μνημεία τοποθετήθηκαν λόγω επετείων, εορτασμών και εκδηλώσεων στην πόλη π.χ. έτος Σικελιανού, Καβάφεια 2006 ή λόγω της άμεσης απάντησης στο αίτημα ενός συλλόγου, π.χ. η τοποθέτηση της προτομής του Πλάτωνα από το Ροταριανό Όμιλο. Τα τελευταία χρόνια διαφαίνεται η τάση να αναζητούν οι καλλιτέχνες χορηγούς από τον εμπορικό κόσμο της πόλης ή και γενικότερα για την κατασκευή αγαλμάτων. Οι χορηγοί επιδιώκουν την τοποθέτησή του μνημείου σε κεντρικό σημείο της πόλης και το μνημείο πλέον αποκτά και άλλη λειτουργία υποκαθιστώντας τη διαφήμιση.

### Σύνοψη

Συνοψίζοντας, η τοποθέτηση ενός αγάλματος ή προτομής, ενός μνημείου γενικότερα είναι πρωτίστως πολιτική πράξη. Το μνημείο στέκει αθόρυβο αλλά, εντούτοις μας «μιλά». Το πρόσωπο, που παριστάνεται, το γεγονός, στο οποίο αναφέρεται, η περίοδος της Ιστορίας, στην οποία παραπέμπει ανασύρονται και ξεχωρίζουν από ένα σύνολο, μας υπενθυμίζουν, όσες φορές τυχαίνει να περνάμε από αυτό το σημείο, τη σπουδαιότητα που κάποτε τους δόθηκε από κάποιους, το ρόλο που διαδραμάτισαν. Αυτή ακριβώς η επιλογή ορισμένων κύκλων (στην περίπτωση της Ηλιούπολης Εθνοτοπικών Συλλόγων) τα καθιστά, εντέλει, σύμβολα μιας διαρκούς πολιτικής συμμετοχής στα δρώμενα της πόλης.

Εντούτοις, τα μνημεία, επιλογή και επιβολή κοινωνικών ομάδων στη διαμόρφωση του χώρου και του χρόνου της πόλης, αποκτούν και άλλες λειτουργίες. Για πολλούς, νέους ανθρώπους κυρίως, είναι απλώς ο τόπος συνάντησης, το σημείο συνάθροισης, ο χώρος παιγνιδιού ή ο τρόπος προσανατολισμού στην πόλη, για άλλους το σημείο της κατάθεσης ενός λόγου ανατρεπτικού, για μερικούς ωστόσο βέβηλου. Τα νεανικά π.χ. γκράφιτι επαναλαμβάνονται πάνω σε αγάλματα που βρίσκονται σε μεγάλες πλατείες με ανοιχτούς

χώρους για τους διαβάτες (παγκάκια), όπως είναι το Άγαλμα της Εθνικής Αντίστασης, το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη ή μπροστά σε στάσεις λεωφορείων, όπως στην προτομή του Βενιζέλου. Το μνημείο γίνεται σημείο αναφοράς, έστω κι αν φαίνεται απογυμνωμένο από τον αρχικό σκοπό για τον οποίο στήθηκε.

Με το πέρασμα του χρόνου τα πρόσωπα που συντέλεσαν στη δημιουργία του μνημείου ξεχνιούνται. Στην περίπτωση της Ηλιούπολης οι περισσότεροι ανέφεραν την προτομή του Ελευθέριου Βενιζέλου ως έργο του Συλλόγου Κρητών -και όχι της ειδικά συσταθείσας ερανικής επιτροπής, όπως εμφαιτικά τόνισε συνομιλητής μας. Κάποτε μάλιστα τα ονόματά τους σβήνονται. Μένει, λοιπόν, το μνημείο και η διαρκής «συνομιλία» του με το πλήθος των διερχόμενων.

Από τη μελέτη των μνημείων της Ηλιούπολης προκύπτει ότι αυτά εγγράφουν τη ζωή της πόλης, όπως τη βίωσαν και τη βιώνουν οι κάτοικοί της. Η νεοσύστατη πόλη οργανώθηκε πάνω στις συνεχείς εγκαταστάσεις και κοινωνικές εντάξεις νέων κατοίκων, των προσφύγων στην αρχή, των κυνηγημένων ανθρώπων του ορεινού και επαρχιακού κόσμου μετά τον πόλεμο, των εσωτερικών μεταναστών του '60 κ.λπ. Έτσι δεν παύει να εγκιβωτίζει μνήμες από άλλα μέρη. Ο χώρος της γίνεται καμβάς ανάδειξης των τόπων καταγωγής των πολιτών της.



Εικ. 1. Αγρίνιο: Το μνημείο για τους εκτελεσθέντες αγωνιστές της εθνικής αντίστασης

## ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΥΛΙΚΗ ΜΝΗΜΗ



Εικ. 2. Αγρίνιο 1989: Από τις τελετές μνήμης,



Εικ. 3. Αγρίνιο: Μνημείο των τριών απαγχονισθέντων στην πλατεία



Εικ. 4. Προτομή Άγγελου Σικελιανού  
Σύλλογος Λευκαδίων Ηλιούπολης και γύρω Δήμων «Η Φανερωμένη» 1981



Εικ. 5. Ηπειρώτισσα Γυναίκα  
Σύλλογος Ηπειρωτών Ηλιούπολης  
1982



ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΥΛΙΚΗ ΜΝΗΜΗ



Εικ. 6. Μνημείο Εθνικής Αντίστασης  
ΠΕΑΕΑ-Δήμος Ηλιούπολης 1991



Εικ. 7. Άγαλμα Ηρώς Κωνσταντοπούλου  
ΠΕΑΕΑ-Δήμος Ηλιούπολης  
1983